

Deze ontspoorde wereld

Het oorlogsdagboek van
Paula Bermann

*Amsterdam, 15 juni 1940 –
Jutphaas, 19 maart 1944*

Vertaling en toelichting Johan H. Winkelman

Samenstelling Elma Drayer

Woord vooraf Arnon Grunberg

UITGEVERIJ BALANS

Inhoud

Woord vooraf *door Arnon Grunberg* - 7

Toelichting van de vertaler - 13

DAGBOEKEN

Eerste dagboek - 19
Tweede dagboek - 137
Derde dagboek - 219
Vierde dagboek - 247

Nawoord - 303

Verantwoording - 307

Noten - 309

Toelichting van de vertaler

In het voorjaar van 1984 bereikte mij via het Duits Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, waar ik destijds hoofd-docent was, het verzoek contact op te nemen met de familie Van Es te Amsterdam.

De familie, zo werd me verteld, was na de Tweede Wereldoorlog in het bezit gekomen van een in het Duits geschreven oorlogsdagboek. Het was van hun Joodse moeder Paula Bermann, in 1945 in Bergen-Belsen omgekomen. De familie kon de ouderwetse Duitse schrijftkens niet ontcijferen. Haar verzoek aan mij was of ik het dagboek in leesbaar Duits wilde omzetten.

Er volgde een afspraak met Paula's kinderen: Hans, Inge en Sonja. Zij vertrouwden mij de transcriptie van het dagboek toe. Maar was ik daartoe wel in staat? Als germanist-mediëvist was ik bekend met middeleeuwse handschriften, maar dit was toch even iets anders.

De tekst bleek geschreven in het Duitse *Kurrentschrift* (afgeleid van het Latijnse *currere*, 'lopen'). Je zou het 'lopend schrift' kunnen noemen. Die schrijfwijze kenmerkt zich door scherpe hoeken, in tegenstelling tot de afgeronde hoeken van het Latijnse schrift. Het duurde weken voor ik enigszins vertrouwd was met de schrifttekens, maar met behulp van een ontcijferingssleutel doemde uit een mist van krullen, halen en strepen een leesbare tekst op.

Mijn besluit stond vast. Dit dagboek mocht niet in een bureau-la verdwijnen. Dit moest wereldkundig gemaakt worden. Naar schatting deed ik er drie jaar over om de vier dichtbeschreven schriftjes te ontcijferen. Allengs werd me duidelijk dat Paula al

ruim twintig jaar in Nederland woonde toen zij het dagboek in haar moedertaal schreef. Er waren talloze neerlandismen in haar Duits aan te wijzen.

Met mijn transcriptie, de omzetting van het Kurrentschrift in leesbaar Duits, werd niets gedaan. Paula's kinderen gaven geen toestemming tot publicatie. De wonden waren nog te vers, de tekst was te schrijnend. Dertig jaar later, in 2017, vond ik in mijn wat chaotische studeerkamer de dikke stapel getypte A4'tjes terug. Ik maakte een Nederlandse versie van het dagboek, een getrouwe vertaling van het origineel. Wat te doen? Mijn contactpersoon Sonja was inmiddels overleden, van nabestaanden had ik geen weet. Uiteindelijk kwam ik via het secretariaat van het Amsterdamse Duitsland Instituut in contact met Sonja's dochter Linda. Zij en de andere kleinkinderen bleken enthousiast.

Zo komt het toch nog tot publicatie. Paula heeft het naar mijn vaste overtuiging zo gewild.

Johan H. Winkelman

STAMBOOM FAMILIE BERMANN

Karl Bermann (1855-1928) x Berta Hertz (1897-1942)

- Isidor (1883-1935) x Betty Kahn (1897-1942)
 - Lore (1925-1994)
 - Susan ('Susi') (1927-1984)
- Mathilde (1884-1942) x [?] Heymann
- Ernst (1888-1943) x Klara Maier (1895-1943)
 - Gerda (1921-2010)
 - Rudolf (1922-2017)
 - Hildegard ('Hilde') (1927-1943)
- Luitpold (1891-?) x Erna Lehmann (1897-?)
 - Kurt (1923-2009)
 - Ilse (1925-?)
- Paulina ('Paula') (1895-1945) x Coenraad ('Coen') van Es (1886-1945)

STAMBOOM FAMILIE VAN ES

David Philip van Es (1858-1929) x Clara Veerman (1862-1943)

- Judith ('Jet') (1885-1943) x Nissim ('Simon') Pais (1884-1943)
 - Lucie (1907-1967)
 - Henri ('Harry') (1911-1996)
- Coenraad ('Coen') (1886-1945) x Paulina ('Paula') Bermann
 - Hans Karel (1919-1992)
 - Clara Inge (1923-2009)
 - Sonja Irene (1927-2011)
- Philip (1888-1921)
- Annie (1894-1942) x Andries Slier (1888-1942)
 - Philip (1916-1945) x Sophie Roselaar (1916-1942)
 - David (1919-1943)
- André (1901-1983) x Karoline Luise Allerdisse ('Lies') (1901-1980)
 - Louise Florentine Clara ('Loukie') (1932) x Andries Jan ('Andries') Jager (1928)

Als Paulina van Es-Bermann in de tweede maand van de Duitse bezetting aan een nieuw dagboek begint, woont ze met haar man en hun drie kinderen op de Valeriusstraat 135 huis, Amsterdam-Zuid.

Paula, geboren op 9 maart 1895 in Konken, groeide op in een welgesteld, liberaal Joods gezin in Konken en Kusel, in de huidige deelstaat Rijnland-Palts. Ze was de jongste van de vijf kinderen van Karl Bermann en Berta Herz. Paula diende tijdens de Eerste Wereldoorlog als verpleegster aan het front in Frankrijk. In 1916 ontving ze daarvoor het Verdienstkreuz.

Op 22 augustus 1918 trouwde Paula met Coenraad van Es, eveneens van Joodse komaf, die ze in zijn woonplaats Amsterdam had leren kennen. Onbekend is waarom Paula op dat moment in Nederland verbleef. De familieoverlevering wil dat Coen en zijn broer André in de Kalverstraat Paula en haar vriendin Lies aanspraken. André zou later trouwen met Lies.

Coen, geboren op 18 oktober 1886, was het tweede kind van David van Es en Clara Veerman. Hij werkte tot 1932 aan de Amsterdamse beurs, maar werd vanwege de crisis ontslagen. Paula wijdde zich sinds haar huwelijk aan gezin en huishouden.

Op het moment van de Duitse inval in mei 1940 studeert hun zoon Hans (20) geneeskunde, dochter Inge (16) zit in de vierde klas van de meisjes-hbs en dochter Sonja (13) in de eerste.

Eerste dagboek

15 juni 1940

Op 10 mei is het onmogelijke gebeurd. Nederland is in oorlog met Duitsland. Vijf dagen lang vochten de Nederlandse soldaten met grote heldenmoed, maar door de overmacht (luchtmacht en een miljoenenleger, zonder hulp van anderen) capituleerde Nederland na vijf dagen. Rotterdam werd nog op de laatste dag half verwoest, een wreed lot trof de stad. We moeten generaal Winkelman¹ eeuwig dankbaar zijn dat hij Nederland niet liet vernietigen. Rhenen, de Grebbeberglinie, Breda, Wageningen en vooral Zeeland, waar de strijd dertien dagen duurde, dragen sporen van grote vernieling.

Ik kan niet schrijven, er is te veel gebeurd en mijn ziel is nog te bewogen, ik ben nog te zeer uit balans om op te schrijven wat er in mij plaatsvindt, om mijn gedachten te ordenen en ze in een vorm te gieten. Maar ik wil weer schrijven, misschien geeft het me rust.

Het beste is weg! Drie dagboeken die ik sinds 1933 voor Sonja schreef, waarin ik al mijn zielenroerselen 'haarfijn' en eerlijk neerschreef, heb ik in mijn eerste schrik vernietigd, omdat ik af en toe over politiek en over het Jodenvraagstuk mijn mening opschreef en dacht: als de nazi's hier komen, zouden ze mijn dagboeken kunnen vinden. Ik, domme gans. Alsof mijn ideeën zo interessant zijn! Nu heb ik er spijt van en ik lijd eronder.

Het is alsof een deel van mijn ziel en mijn lichaam dood is, want ik schreef zoveel en alles is weg. Al het leed van de afgelopen ja-

ren, het opgroeien van de kinderen, het verdriet dat ze mij bewust of onbewust aandeden, de grote en kleine vreugden die het leven met zich meebrengt, het plezier aan boeken, al die eigen recensies van zeshonderd boeken heb ik vernietigd.

Boeken, ze zijn een balsem, ze maken sombere dagen lichter. Hun diepste betekenis schreef ik op in mijn dagboeken, las dat af en toe over en nu is alles weg. Veel boeken heb ik verbrand, want ik wilde de boeken met politieke strekking niet in mijn bibliotheek hebben. En nu heb ik zo'n spijt. Wat hebben die arme boeken misdaan?

Niets! En mijn dagboeken? Het lijkt wel of de bladzijden me nu nog aanklagen; ze geven me geen rust en beroven me van mijn innerlijke evenwicht. Met zoveel liefde schreef ik alles op, wilde in mijn dagboeken rekenschap afleggen. Hier op deze bladzijden leefde ik echt, was ik een deel van mijn vroegere ik. In het leven van alledag, in de strijd tussen vrouw, moeder en huisvrouw ben ik iemand anders, een sloof, een vaak onbegrepen vrouw, vaak een vreemde, omdat ik vroeger Duitse was. Zelfs mijn kinderen houden niet van mijn manier van doen, die hun vaak Duits voorkomt, aan mijn accent hebben ze een hekel. Maar het zijn moderne kinderen, niet kwaad, verstandig en ze zullen beter dan ik, als het in hun krachten ligt, hun leven naar eigen inzicht opbouwen.

Alleen Sonja, de jongste, wier leven ik vanaf haar vijfde jaar in mijn dagboeken beschreef, begrijpt me een beetje, en ze lijdt onder het sarcastische gedoe van de anderen, omdat zij zich minder verdiepen in het gevoelsleven van een ander dan zij. Sonja is zacht, goedaardig, haar innerlijk is zoals het mijne was, teder, mild, alles gevend, nooit begrepen. Wat zal haar levensloop moeilijk worden!

Mijn man verloor in 1932 zijn baan, waarna hij ziek werd. Dat greep hem innerlijk zo aan dat hij zijn geestelijke veerkracht, zijn grote energie verloor en een ander mens werd. Nooit heeft hij meer een vaste baan gevonden; kleine verdiensten aan de beurs

en de rente van ons vermogen maakten het mogelijk dat we acht jaar zo konden leven.

Toen kwam de oorlog en sinds een maand ligt alles stil en wordt er niets verdiend. Maar hoe ziet de toekomst voor ons Joden eruit? Men fluistert dat ons in Nederland niet hetzelfde lot wacht als de Joden in Duitsland, Oostenrijk en Polen. Maar ik maak me geen illusies, ik weet niet wat me te wachten staat. Dat wil zeggen, ik ben op alles voorbereid.

Honderden Joodse mensen, ook politiek-christelijke mensen, hebben zichzelf, toen ze hoorden dat Nederland capituleerde, met gas gedood, onder wie veel mensen die ik van naam ken. De huisarts van mijn schoonmoeder², wiens vrouw een vriendin van Lucie³ is, heeft met zijn ouders en vrouw vergif ingenomen, en ook dr. Boekman⁴ met zijn vrouw, een zo verstandige man, wethouder van Kunst en Onderwijs. Vele geleerden en andere mensen zijn naar Engeland gevlucht.

Coen en Inge wilden ook weg, omdat veel bekende Joodse mensen weggingen, maar Hans was militair, zijn lot was ons onbekend en ik voel er niets voor om ervandoor te gaan. Mijn geweten is zuiver. Aan het feit dat we Joden zijn, is niets te veranderen en Coen mag later met de kinderen emigreren, maar ik ga niet mee. Want als emigranten de wereld rond te moeten trekken, aanhangsel van de kinderen te zijn, daar voel ik me te goed voor, dan ga ik liever hier te gronde. Voor mijn part mag de dood nu al komen, want deze wrede wereld waar de mens zomaar weggemaaid wordt, niemand medelijden heeft met kinderen, ouderen en zwangere vrouwen – daarin is het niet de moeite waard om te leven. Alleen de plicht tegenover man en kinderen houdt me staande.

Van Hans kregen we de eerste week geen bericht. We maakten, toen de ineenstorting kwam, bange dagen door, omdat we dachten dat hij bij de ambulancedienst in Rotterdam zat. Nederlandse soldaten werden krijgsgevangen gemaakt. Dat woord maakte me zo angstig dat ik helemaal van mijn stuk was; ik dacht dat hij naar Duitsland moest.

Eindelijk belde hij ons uit Den Haag dat er niks ernstigs was gebeurd en dat hij in een school was ingekwartierd. De volgende dag gingen we naar hem toe en vijf dagen later werd hij ontslagen. De meeste Nederlandse militairen zijn nu thuis, de krijgsgevangenen zijn vorige week ook naar huis gestuurd. Het moeten er meer dan vijftienduizend zijn geweest. Vele duizenden jonge mensen zijn dood. Wat een verdriet voor ouders, vrouwen en meisjes die van hun dierbaren zijn beroofd.

De koningin, de prinses, prins Bernhard, de kinderen en ook de regering, vloot en luchtmacht zitten in Engeland. Intussen is de prinses alweer naar Canada doorgereisd, naar haar tante, gravin Athlone.⁵ Nu komt Engeland aan de beurt om vernietigd te worden. Nog steeds zijn er mensen die optimistisch blijven, maar voor mij staat het sinds de inval in Noorwegen vast dat Duitsland de oorlog gaat winnen. De andere landen zaten zeven jaar te slapen, jaren waarin Duitsland werkte, wapens, schepen en vliegtuigen bouwde en van mensen soldaten maakte. De andere landen geloofden in vrede, maar haalden de oorlog binnen.

Eén ding begrijp ik niet. Waarom verklaarden Frankrijk en Engeland de oorlog aan Duitsland, terwijl ze toch wisten dat ze niet tegen dit leger opgewassen waren? Generaal Ironside⁶ zei twee maanden geleden nog: in september zouden we verloren zijn geweest, maar nu zijn we even sterk en kunnen het gevaar aan. En zie het resultaat.

Ik ben geen vriendin van de nationaalsocialisten, want ze haten ons Joden, maar die eer moet ik zelfs mijn vijanden gunnen: zij wisten waaraan ze begonnen en de anderen niet. Duitse energie en Duits organisatievermogen speelden hierin een rol, terwijl een oude generaal⁷ de beste troepen naar de verkeerde plaats dirigeerde en verraad in het spel was. De bruggen over de Maas vergat men op te blazen et cetera, maar ik geloof dat de ineenstorting sowieso zou zijn gekomen. Geen discipline en geen materieel genoeg, grote woorden en weinig daadkracht. Het is hard om te zeggen, maar Engeland heeft Noorwegen weinig hulp

geboden, hier bijna niets gedaan, en nu strijdt het arme, arme Frankrijk ook weer alleen.

De hele tijd wordt er tegen ons gelogen. We dachten dat Duitsland niet in staat zou zijn een oorlog tegen zo'n overmacht te voeren, en zie nu het resultaat. Een reus en de anderen zijn dwergen. Grote woorden! Ik heb mijn respect verloren voor Engeland, dat alle landen aan hun lot overlaat en alleen zichzelf verdedigt nu het zelf gevaar loopt. Nog steeds wil het ons laten geloven dat het als overwinnaar uit de strijd komt, maar welke naïeveling gelooft dat nog? Een verloren zaak. En als Engeland werkelijk onoverwinnelijk is, welk voordeel heeft dat voor de overwonnenen? Doden staan niet meer op, huizen en eigendom dat je lief en dierbaar was kunnen niet worden vervangen, en het schrijnende verdriet, waarvan je getuige was en dat je aan den lijve meemaakte, vergeet je nooit meer.

Lucie, wier man bij Philips in Eindhoven werkte, werd zes maanden geleden ontslagen, maar kreeg onmiddellijk een baan bij het crisiscentrum in Den Haag, werd naar Rotterdam overgeplaatst en wat wil het noodlot? Haar meubelen, die ze allemaal met uitzondering van salon- en slaapkamerameublement, dat wil zeggen bed en kast, bij de expediteur had ondergebracht, zijn door het bombardement vernietigd, kleding en zilver had ze bij haar moeder achtergelaten. De hoofdzaak is dat zij en haar man in leven zijn, nog hun brood verdienen, maar het huisraad waarop ze gesteld waren is weg. Zo zijn er honderdduizenden in het land en toch duurde de oorlog maar vijf dagen.

24 juni 1940

Gisteren (zondag) waren er hier boven de stad ontzettende luchtgevechten. Onze kinderen zagen veel brandende vliegtuigen neerstorten. Een vreselijk gezicht. Ik wil er niet naar kijken! Omdat Schiphol dicht bij Amsterdam ligt, komen er dagelijks toestellen om de vliegtuigen en benzinevoorraden te vernietigen. Wie weet welke verschrikkelijke dingen ons nog te wachten

staan, zo'n vliegveld in de buurt brengt elke dag angst met zich mee. André en Liesje⁸, die 2 kilometer van Schiphol wonen, leven steeds in angst; bijna dagelijks gaan ze de kelder in om veiligheid te zoeken. De vrouw is heel nerveus. In de eerste dagen van de oorlog zat de Nederlandse afweercompagnie in haar buurt en regende het granaten. Op de vierde dag vielen er 27 bommen bij haar in de omgeving. Liesje vluchtte met haar kind naar ons toe. (André was niet thuis.)

Wat was ik immens dom in mijn haast! Waarom heb ik mijn dagboeken niet naar goede christelijke mensen gebracht die ze misschien graag voor me bewaard hadden?

Zoals veel mensen zichzelf doodden, zo ongeveer deed ik met mijn onschuldige dagboeken. Ik doodde een deel van mijn eigen ik, de gedachten van zeven jaar, een lange periode waarin ik de hoogte- en dieptepunten van het dagelijks leven waarheidsgetrouw heb opgeschreven. Heel wat tranen heb ik al vergoten, maar wat helpt het? De dagboeken komen niet terug. Ik moet proberen het belangrijkste in grote trekken weer op te schrijven. Maar zal dat een beetje lukken?

Ik vertelde al over onze zorgen om het dagelijkse brood, zeven jaar lang, op tafel te krijgen. Kleine en grote dingen die ik belangrijk vond, schreef ik op. Het opgroeien van de kinderen: Inge was tien jaar oud, Hans vijftien en Sonja zeven. En nu zijn het volwassenen met een eigen wil, heel anders dan dat ik me toen had voorgesteld.

Hans groeide naar geest en lichaam op tot volwassene, dat wil zeggen, geestelijk is hij nog niet helemaal gerijpt, maar hij heeft een sterk karakter en studeerde goed, zodat hij voor zijn eindexamen zeer goed slaagde en wilde studeren. Coen, wiens ideaal altijd was dat zijn zoon meer zou worden dan hijzelf, was trots dat hij voor medicijnen had gekozen en nu in september zijn kandidaatsexamen moet doen. Sinds september 1939, dus sinds het eigenlijke begin van de oorlog in Europa, was hij in militaire dienst, maar hij mocht hier in Amsterdam studeren, 's middags thuis eten, 's avonds in de kazerne slapen. Als hij geen medicijnen had gestudeerd, was hij misschien al gesneuveld, omdat

hij zonder twijfel actief bij de troepen zou hebben gediend. En nu? Een kind dat nog steeds avontuurlijke ideeën heeft, driftig is, steeds ruzie heeft met Inge, die eigenwijs is, wier karakter botst met het zijne. Ook met mij heeft hij soms grote meningsverschillen. Ik ben te ouderwets, hij wil van het leven genieten, is in hoge mate op zichzelf gericht en ik ben, ja, wie ben ik eigenlijk? Vastgeroest, niet in staat van het moment te genieten zoals het zich aan mij voordoet.

Ik zie het te zwartgallig in en ik heb geen behoefte meer om te genieten, hoewel ik heel goed weet dat het leven, zoals ik het in de bijna tweeëntwintig jaar van mijn huwelijk leidde, niet strookt met mijn innerlijk. Ik ben heel anders en ik geef zelf toe dat ik anders zou hebben geleefd als ik door mijn huwelijk met een andere familie in contact was gekomen. Beperkt als ik me voelde, bedroefd om het wereldgebeuren om me heen, gegrepen door medelijden voor anderen, durfde ik mijn vleugels niet meer uit te slaan dan nodig was en daarom werd ik in het raderwerk van de anderen meegezogen en werd ik een sloof die altijd schoonmaakte en de stille uren gebruikte om dagboeken te schrijven die ze daarna weer vernietigd heeft.

En nu begin ik weer. Waarom? Laat die innerlijke stem mij geen rust? Wil hij me laten weten dat er nog iets van vroeger in mij leeft wat me dwingt om op te schrijven wat het wezen van mij uitmaakt? Voor de buitenwereld heb ik een harde schaal. Maar ik begeef me weer op zijpaden, ik moet bij de hoofdzaak blijven.

Inge, die vroeger hetzelfde karakter had als ik, vol temperament, heeft zich heel anders ontwikkeld dan ik dacht. Zij leert goed, is evenwel liever lui dan moe, maar omdat ze heel begaafd is, brengt ze goede rapporten mee naar huis. Ze gaat in september naar de vijfde klas van de meisjes-hbs.⁹ 's Avonds gaat ze sinds een klein halfjaar naar de modetekenschool omdat ze modeontwerpster wil worden. Maar dat waren plannen die voor de oorlog werden gemaakt! Nu zijn het zeepbellen die niet blijven. Na de oorlog zullen we andere plannen moeten maken, want als

Hitler wint, zal ook hier het Jodenvraagstuk spelen. Mijn man denkt nog altijd dat het voor de Nederlandse Joden wel zal meevallen, maar ik ken Hitlers ideeën over het Joodse volk en ik weet dat er geen uitzonderingen worden gemaakt. Ook hier zal het op de ‘totale vernietiging’ uitlopen.

De democratie is een kind van na de Eerste Wereldoorlog die wonden wilde helen, maar ze heeft door een te zachte aanpak stinkende wonden gemaakt. Ook in Nederland heerste in veel kringen lichtzinnigheid. De mensen wilden niet meer werken, de steun voorkwam dat ze van honger stierven, en om een paar guldens meer wilden ze niet werken. Ze stempelden liever. En de zedeloosheid, de vrije liefde nam toe, het strandleven laat immers alle aantrekkelijkheden zien, binnen de partijen heerste onenigheid, en nu staat de wereld in brand en zal er een nieuw Europa worden opgebouwd. Zullen de fundamenten ervan sterk genoeg zijn om een nieuwe wereld te kunnen dragen? Hitler zal het wel weten, zijn plannen zijn tot nu altijd uitgekomen. Hij zal voor de Duitsers als een Jezus zijn die een andere wereldorde creëert die – hoewel in bloed gedrenkt – voor hen toch de moeite waard zal zijn.

28 juni 1940

Iedere paar dagen schrijf ik enkele bladzijden vol, zoveel moet worden ingehaald; maar mijn vrije dagen zijn beperkt. Een huisvrouw heeft op het ogenblik veel te doen. Er wordt gefluisterd dat als de oorlog nog lang duurt, wij hier in het bezette gebied (dus overal) gebrek aan levensmiddelen zullen krijgen. Er zijn mensen die van alles inslaan, blikken gesteriliseerde boter, tien kazen. Ik heb ook vet, boter, kaas, worst, blikken enzovoort ingeslagen, eieren ingemaakt en ik weck fruit en groente, zodat we toch iets hebben, want de kinderen zijn jong en moeten goed eten. Ook ondergoed, kousen enzovoort heb ik voor het komende halfjaar ingekocht. Maar wat helpt het als de echte honger komt en melk, boter, vet en vlees niet meer verkrijgbaar zijn? Meel en griesmeel kun je niet te veel in voorraad hebben, wel

rijst, maar meer dan 10 pond heb ik niet. Wat moeten de mensen doen die geen geld hebben?

Volgende week begint de grote vakantie. De kinderen hebben al drie weken vrij gehad, omdat de school door Duitse soldaten is bezet en Sonja en Inge afwisselend onderwijs krijgen. Andere jaren gingen ze altijd naar zee, maar dit jaar moeten ze thuisblijven en zich hier in het natuurbad amuseren. Wie heeft er zin zijn huis te verlaten?

Eergisternacht werd ik door een hevig bombardement gewekt. Een uur lang woedde de strijd en gisteravond stond in de krant dat Haarlem was getroffen. Helaas raakten veel mensen gewond, vier zijn gedood, en er was grote materiële schade. Ook Den Helder, de marinehaven, werd deze week vreselijk geraakt en de meeste inwoners vluchtten weg; 'een dode stad', schrijft de krant. Alle vliegvelden worden verwoest, opgebouwd en weer verwoest. We zullen voorlopig wel van luchtgevechten verschoond blijven omdat Schiphol naar verluidt onklaar is gemaakt. Ook West- en Noord-Duitsland werden vreselijk geraakt. Aan de Engelse piloten komt alle eer toe. Zij zijn moedig, maar zullen ze de situatie ten gunste van hun land veranderen, is het het waard dat onschuldige mensen worden gedood? Raken ze belangrijke militaire doelen of werpen ze bommen af om paniek te kweken? Doelloos? Dat zou wreed zijn.

Als een nachtmerrie drukt het op je, want elke dag brengt nieuw gevaar met zich mee. Aan lezen kwam ik in de eerste oorlogsweken niet toe, geen zin. Ik was er met mijn gedachten niet bij en omdat de markt gesloten is, zullen er voorlopig geen buitenlandse boeken verschijnen en wat er komt, zal eerst door de censuur moeten.

Van de jonge Nederlandse schrijver Jan Mens, wiens eerste boek *Mensen zonder geld* vorig jaar bekroond werd, las ik *De gouden Reael*. Het speelt zich af op het Bickerseiland van veertig jaar geleden en behandelt het leven van eenvoudige zee- en handwerkslieden. Jan Mens belooft een tweede Heijermans of

Querido¹⁰ te worden, hij schrijft streekromans en is gesteld op het volk. Van eenvoudige komaf moet hij zijn geweest, werkloos, toen hij naar de pen greep. Zijn eerste boek was bitter van toon, maar toch diep menselijk. Dit boek is nog sterker van opbouw, echte volkstypes komen erin voor, Amsterdammers. Welke politieke richting zal Jan Mens aanhangen? Voelt hij nationaal of nationaalsocialistisch? Ik dacht er het mijne van omdat het boek hier in de pers zo'n goede kritiek kreeg. Er is zoveel veranderd. Namen die je vroeger hoorde, worden niet meer genoemd.

3 juli 1940

De afgelopen dagen heb ik weinig last gehad van het oorlogslawaai. 's Nachts hoor ik wel bommen vallen en het afweergeschut dreunen, maar de vreselijke nachten en dagen van onlangs hebben zich niet herhaald. Duitsland bestookt met zijn vliegtuigen Engeland, omgekeerd doen Engelse toestellen hetzelfde en wie het meeste succes heeft, zal de komende dagen en weken blijken. Stilte voor de storm. Het is onnatuurlijk rustig en men fluistert dat Duitsland en Italië aan een tweede armada werken om tegen Engeland uit te varen.

Generaal Winkelman, die fijne man aan wie we ons leven te danken hebben, is als krijgsgevangene naar Duitsland afgevoerd. Je leest dat hij niet genoeg heeft meegewerkt aan de demobilisatie van de militairen en omdat alle bevelen strikt moeten worden uitgevoerd, moet hij boeten. Arme man! Maar hij is militair, kent zijn plicht en zal dapper zijn. Als generaal zal hij goed worden behandeld.

Bijna vijf jaar geleden stierf mijn oudste broer in Ludwigshafen. Hij liet een jonge vrouw van achtendertig achter en twee kinderen, tien en acht jaar oud.¹¹ De Jodenvervolging greep hem zo aan dat zijn dood als gevolg van hoge bloeddruk erdoor bespoedigd werd. Dat hij, een eerlijk, rechtschapen man, als een meelaatse werd behandeld, wond hem dubbel op. Zijn ziekte was misschien beheersbaar geweest als hij een rustig leven had kun-

nen leiden. Nu werd hij er het slachtoffer van. Hij is niet te beklagen, hij heeft rust.

Zijn vrouw woont met de twee kinderen nog in Duitsland en omdat er bijna dagelijks bombardementen zijn op Ludwigshafen en Mannheim, zijn ze hun leven niet zeker. Hun familie, broer en zuster, woont in Montevideo. Mijn man heeft 1300 gulden gestort, zodat de arme vrouw daarheen kan gaan met de kinderen. De broer beloofde dat de zaak heel snel in orde zou komen, maar in november 1940 is het twee jaar geleden dat de onderhandelingen begonnen en nog steeds zijn we net zover als eerst. Een geval van chantage. Ik heb in mijn dagboeken alles uitvoerig beschreven en het doet me zo'n pijn. Een hele familieroman speelde zich in mijn dagboeken af en nu heb ik alles verloren. Hoe waardevol had het kunnen zijn voor later.

Mijn twee andere broers woonden met mijn zus (het zorgenkind van de familie) in Kusel.¹² Omdat mijn ene broer, die in de oorlog een oog verloor, met een vrouw trouwde wier vier broers ongetrouwd in Amerika wonen en Amerikaans staatsburger zijn, emigreerde hij met zijn gezin vier jaar geleden naar Cleveland (Ohio).¹³ Hij heeft het goed omdat hij door bemiddeling van zijn zwagers een baan heeft gevonden en de broers hem een woning ter beschikking hebben gesteld die vrij luxueus is ingericht. De broers wonen bij hun zus in en laten de kinderen van mijn broer studeren.

Mijn broer Ernst, die niet het geluk had om relaties in Amerika te hebben, moest tot vorig jaar in Duitsland blijven. Zijn beide oudste kinderen, Gerda en Rudi, kregen van de zwagers van mijn broer in Cleveland een borgstelling; ze zijn nu al twee jaar in New York. De jongen, die in Duitsland op het gymnasium zat, moest van school af. Joden mochten geen goede scholen en universiteiten bezoeken, daarom leerde hij voor banketbakker. Nu verdient hij in Amerika als zeventienjarige jongen in een eerste klaszaak 25 dollar per week. Het meisje, dat de hogere meisjesschool had bezocht, liet ik hierheen komen. Hier bezocht ze de huishoudschool. Ze was heel vaardig in handwer-

ken en naaien. Tot kort voor haar vertrek was ze bij ons. Samen met haar broer vertrok ze, was enige tijd in Cleveland. Maar omdat ze daar niet genoeg verdiende en op eigen benen wilde staan, verhuisde ze naar New York en werd kindermisje bij rijkelui; tevens moet ze koken voor het gezin dat bestaat uit man, vrouw en een kindje. 50 dollar verdient ze, een aardig bedrag. Mijn broer wachtte in Duitsland tot zijn kinderen hem een borgsom zouden sturen maar een uiterst droevig, beter gezegd afschuwelijk voorval speelde zich af in de nacht van 9 op 10 november.¹⁴

In Parijs werd een regeringsambtenaar bij het Duitse consulaat door een jonge Joodse knul in jeugdige onbezonnenheid doodgeschoten. Door deze daad van een dwaas mocht het Joodse volk in Duitsland een pogromnacht beleven zoals die vroeger zelfs in Rusland niet voorkwam. Huizen werden in brand gestoken, in bijna ieder Joods huis werden de meubels enzovoort kapotgeslagen en alle Joodse mannen moesten naar een concentratiekamp.

Die dagen van november 1938 zal ik nooit meer vergeten. Ik ben toen jaren ouder geworden en het verdriet dat ik toen meemaakte komt overeen met dat van nu. Het was geen leven, het was een hel, die ik vier à vijf maanden doormaakte. Mijn broer werd – zonder afscheid te kunnen nemen van vrouw en kind – weggesleept op straat, op een vrachtwagen vol Joden gezet en naar Dachau getransporteerd, waar hij zes weken verbleef. Nooit heeft hij ons verteld wat hij daar heeft meegemaakt, te moeilijk viel het hem over deze tijd te vertellen. Mijn schoonzus met kind¹⁵ (zo oud als Sonja) en mijn zus moesten hun huis uit, werden met andere Joden uit het plaatsje op een vrachtwagen gezet, zwierven twee dagen rond en werden toen naar Mainz gebracht, waar ze veertien dagen bij Joodse mensen verbleven.

Na de pogrom stond de Nederlandse staat toe dat je familieleden hierheen haalde, op voorwaarde dat je in hun levensonderhoud kon voorzien. Eerst kwamen de ouders aan de beurt en omgekeerd konden ouders hun kinderen laten overkomen. Het Joods Comité¹⁶ kreeg miljoenen ter beschikking om arme, vervolgte kinderen hierheen te halen. Wij dienden direct een ver-

zoek in bij het ministerie van Justitie voor zeven personen, maar na moeizame maanden (het werk dat mijn man erin stak, is niet te beschrijven) werd slechts de komst van mijn broer met vrouw en kind toegestaan. De verdiensten en het vermogen van mijn man zijn niet groot genoeg om garant te staan voor zeven personen. De politie wees het verzoek eerst af maar omdat we een advocaat inschakelden die goede betrekkingen had bij het ministerie en wij een garantiesom van 10.000 gulden ter beschikking stelden, werd het later alsnog toegestaan. In welke spanning ik tot maart 1939 leefde, is niet te beschrijven.

Ik zat voortdurend achter mijn man aan, zodat hij vaak dagelijks twee tot drie keer naar de advocaat rende en alles deed wat menselijkerwijs mogelijk is. In april 1939 kwam mijn broer met zijn gezin aan, eerst woonden ze drie weken bij ons in, toen vonden ze een fraaie woning bij ons in de buurt. De kinderen uit Amerika stuurden tot kort voor het begin van de oorlog (hier dus in mei) per maand 111 gulden, waarvan ze aangenaam konden leven. Ze verhuurden een kamer en omdat mijn schoonzus een flinke vrouw is en goed kan naaien, leefden ze hier goed. Maar toen kwam de oorlog en die bracht mensen die uit de hel waren gevlucht weer terug in de hel.

Mijn broer [Luitpold, in Amerika], die aan het begin van de oorlog ook een borgsom ter beschikking stelde om mijn broer [Ernst] hierheen te laten komen, vond het vreselijk dat hij nog niet eerder een borgverklaring afgegeven had. Maar omdat mijn broers vroeger vaak zakelijke meningsverschillen hadden, speelde de vrouw [Erna, Luitpolds vrouw] een kwaai rol. Zij liet niet toe dat de broers ook deze broer aan een borgsom hielpen. Ze vond dat ze genoeg had gedaan door de kinderen te laten overkomen (van wie ze toch geen last heeft, omdat ze in New York wonen). Na de pogrom begon toch haar geweten te spreken en stuurde ze een borgsom. Maar omdat mijn broer in Stuttgart bij het Amerikaanse consulaat het hoge nummer 27.000 had toegevoegd gekregen, moest hij jarenlang wachten tot hij aan de beurt kwam. Toen hij hier was, liet hij zich naar het Amerikaanse consulaat in Rotterdam overschrijven en wachtte rustig af tot hij zijn

visum zou krijgen. In november 1939 moest hij naar Rotterdam komen, maar er moest nog een extra borgsom worden betaald (de borgsom was niet voldoende). Een broer van mijn schoonzus in Cleveland stelde zich garant. Als ze dat meteen hadden gedaan, zouden de arme mensen allang weg zijn geweest. In maart moesten ze weer naar Rotterdam komen om zich medisch te laten keuren. Ze werden gezond verklaard. Maar omdat hun volgnummer pas in juni of juli aan de beurt kwam, moesten ze geduld oefenen. En nu komt het tragische. Bij het grote bombardement op Rotterdam werd het hele archief van het Amerikaanse consulaat verwoest en zijn er 19.000 aanvragen verloren gegaan. Wat een tragedie.

En wat een onverantwoordelijke nalatigheid van de consul om zulke waardevolle papieren niet in een brandvrije kluis te bewaren. Nu moeten alle papieren opnieuw worden ingevuld. Vanmorgen deed mijn man dit, samen met mijn broer. Ook plaatste de Amerikaanse consul een advertentie in de krant dat Nederlanders die naar Amerika willen emigreren, zich kunnen laten inschrijven.

Ik vroeg mijn man om ook een formulier aan te vragen, zodat we een volgnummer krijgen, want ik zag bij mijn broer hoe het is als je zo'n hoog nummer hebt. Mijn man vindt het idee dat hij ooit zijn geliefde Nederland zal moeten verlaten onvoorstelbaar. Maar de naakte werkelijkheid zal hem geen andere keus laten. Hij denkt nog steeds dat Duitsland straks als overwinnaar soepeler zal optreden tegen de Nederlandse Joden. Maar ik geloof, omdat Hitler het Joodse volk haat, dat het hem koud laat of het Nederlandse, Engelse of Franse Joden zijn. Voor hem geldt: uitroeiing van het Jodendom.

Mijn man heeft geen fut meer om in een vreemd land te gaan wonen, maar omwille van de kinderen moet je het toch doen. Ik doe het voor Sonja. Het leven op zichzelf heeft weinig waarde, maar een mens heeft plichten en die moet je tot het einde vervullen. Mijn man zit op zijn geld en als hij moet emigreren, mag hij waarschijnlijk niets of weinig meenemen. Mijn broer kwam aan met 10 mark, meubels en ondergoed, zijn vermogen staat in

Duitsland op een geblokkeerde rekening. Maar hij heeft kinderen die braaf zijn en die hem onderhouden. Die van ons hebben geen beroep, ze studeren, zijn erg egoïstisch, denken alleen aan zichzelf. Alleen Sonja is anders.

5 juli 1940

Gisteren en vandaag beleefden we hevig afweergeschut boven de stad, vooral vannacht. Zo erg is het nog nooit geweest. Het was alsof de hel met ketelmuziek was losgebarsten. Mijn kinderen zochten vandaag al vroeg het Vondelpark af naar granaatscherven.

Niemand behalve Sonja voelt aan wat er in mij omgaat. De zorgen om mijn familie in Duitsland, ons eigen lot dat mijn man tot nietsdoen heeft veroordeeld (waarmee hij zich wonderbaarlijk genoeg heeft verzoend), de narigheid die de twee oudsten, vooral Inge, mij aandoen – het heeft me gemaakt tot wie ik ben. Ik heb weinig zin uit te gaan, kleeft me vaak onverzorgd, dat wil zeggen: het laat me koud of ik goed gekleed ga. Mijn haar, waarop ik vroeger zo trots was, verwaarloos ik. Het knappe meisje is een bijna oude vrouw geworden met al grijzend haar, rimpeltjes en droevige ogen. [...] ¹⁷

In Roemenië hebben de Joden door de nieuwe regering al hun rechten al verloren. Hun plaats in het maatschappelijke leven moesten ze opgeven en wie weet welke drama's zich hebben afgespeeld.

We zijn een speelbal in de handen van onze vijanden. Ze kunnen ons heen en weer gooien, weerloos als we zijn! En dat noemen ze het gezegende volk van Israël! Hoe is het mogelijk dat er nog gelovigen zijn die de Joodse godsdienst als iets hoogstaands beschouwen, een godsdienst die anderen verafschuwen, die van ons ratten maakt die je moet verdelgen omdat ze schadelijk zijn.

Veel rechtschapen mensen hebben zelfmoord gepleegd, ande-

ren zijn naar Engeland gevlucht, zonder bagage, misschien met een beetje geld, maar de meeste bezittingen lieten ze achter en nu wonen ze in een land dat in groot gevaar verkeert en wie weet of ze hun vaderland ooit nog zullen terugzien. Vreemdelingen zijn en blijven ze, ongekend en onbemind. Iedereen heeft nu met ze te doen, maar het medelijden is zo snel verdwenen!

12 juli 1940

Vannacht weer een slapeloze nacht gehad omdat Engelse toestellen over de stad vlogen en Duitse vliegtuigen ze verdreven. Ik maakte de kinderen wakker, we kleedden ons half aan en gingen naar de gang, want dat is toch beter omdat je bij een bominslag of brand eerder de deur uit kunt vluchten, maar wat als er een voltreffer komt? De kinderen zijn helemaal niet bang. Inge foetert zelfs tegen me omdat ik zo angstig ben (niet om mezelf maar om hun jonge levens). Hans bleef in bed liggen. Eigenlijk ben ik wel blij dat ze zo zijn, ijzeren zenuwen heb je nodig, vooral die arme Joodse kinderen. In september moet Hans kandidaatsexamen doen, zal hij verder kunnen studeren? Ze fluisteren dat Joodse vrijwilligers niet meer mogen meedoen aan de luchtbescherming.¹⁸

Al die dingen geven toch te denken en je moet wel een groot optimist zijn om te denken dat de Jodenwetten hier niet zo streng zullen worden gehandhaafd. Nederland is stamverwant Germaans, en als Engeland verliest, zal het natuurlijk bij het Groot-Duitse Rijk worden ingelijfd. Maar ach, waarom al die zorgen? Alles komt zoals het komt en sterven moet je toch.

Coen voelt aan als de kinderen me veel pijn doen. Dan vertroelt hij me, alsof hij vergeving wil vragen voor het feit dat zij mij zo kwetsen. Dan vergeet ik al mijn verdriet en verman me. Ik ben heel gevoelig voor een vriendelijk woord. Hij zegt: 'Sonia en ik zijn toch goed voor je?' En ik denk dan: tweemaal twee is vier. Twee zijn er lief, en de andere twee vaak hard. Ze bedoelen het misschien goed, maar hun karakter is zo weerbarstig dat je eigenlijk medelijden met ze moet hebben. Ook zij heb-

ben het moeilijk omdat hun opstandige natuur hun weinig plezier zal geven. Sonja wordt zo pienter, verstandig vaak. Als ik 's avonds in bed klaag tegen Coen over wat de twee oudsten mij aandoen, komt ze stilletjes naar mijn bed en wil me troosten. Een heel zachtmoedig kind, wiens ziel begaan is met anderen, dat iedereen verontschuldigt. Ze heeft nu vakantie.

Allebei brachten ze een goed overgangsrapport mee naar huis. Ik ga vaak met Sonja boodschappen doen en ze zegt dan dikwijls heel verstandige dingen. Ze voelt dingen aan. Het viel haar bijvoorbeeld op dat Coen de laatste tijd geen post meer krijgt van de bank. Ze zei: 'Verdiert papa niets?' Ik vertelde haar dat de beurs stilligt en om me te troosten antwoordde ze dat bij haar beste vriendin de vrouw des huizes ook zuinig moet zijn. Ze begrijpt de toestand dus en ze verbaast zich erover dat ik nog zo lekker kook. Ze vroeg waarvan we dan leven. Ik vertelde haar dat we vroeger geld hadden, dat Coen toen goed verdiende en wij altijd betrekkelijk eenvoudig leefden. Nu maken we veel geld op, maar in deze onzekere tijd, waarin de dood je elke dag als prooi kan meenemen, heeft geld zo weinig waarde. Het dient hooguit als middel voor het doel.

23 juli 1940

Zo verstrijken de weken, en het wonder dat de oorlog snel zou zijn afgelopen, gebeurt maar niet. Het weer is herfstig, er waait vaak een felle wind en de kinderen, die al veertien dagen vakantie hebben, zitten meestal thuis. De zon schijnt niet, dus ze kunnen niet zwemmen. Sonja heeft het kind van mijn broer als gezelschap, maar Inge verveelt zich. Ze gaat daarom naar de bioscoop, maar dat vind ik zonde van het geld. Mijn dienstmeisje heeft een week vakantie en de stilte in huis, zonder de dagelijkse schoonmaak, doet me goed.

Hitler heeft op 19 juli in de Rijksdag een rede gehouden waarin hij Engeland nogmaals aanbiedt om vrede te sluiten. Wat de voorwaarden zijn, is onbekend, maar lord Halifax¹⁹ heeft gisteren in een radiotoespraak gezegd dat Engeland moet doorvechten. Het spijt mij dat Hitler en Engeland het niet eens konden

worden. Nu breekt de hel opnieuw los. Wij hier in Nederland zijn de oorlog al zo beu, zo zat, hoe zal het in Duitsland zijn, waar de soldaten toch al twee à drie jaar van huis zijn?

Wat er eigenlijk in de wereld gebeurt, weet je niet meer zo precies, nu je niet meer naar buitenlandse zenders mag luisteren. Van luchtbombardementen zijn we de laatste week verschoond gebleven, maar vannacht hoorde ik weer mitrailleurshoten en afweergeschut. De komende dagen worden spannend, het gaat nu om overwinning of dood. Ik ben bang, ik denk dat ons moeilijke dagen te wachten staan.

Vrijdagavond stond er plotseling een Duitse overvalwagen met vier bewapende soldaten (geweer in de hand) voor de deur. Er werd aangebeeld. Het leek of mijn keel werd dichtgesnoerd, toch liep ik automatisch naar de deur. Er stond een bijbelverkoperster. (Zij had gebeld!) De soldaten moesten aan de overkant van de straat zijn. Een jonge Indische dame werd gearresteerd en meegenomen. In Indië zijn enige duizenden Duitsers geïnterneerd en omdat ze niet worden vrijgelaten, zijn er tegenmaatregelen genomen en worden hier Indische mensen gearresteerd, maar ook bekende figuren die iets met Indië te maken hebben. Ik schrok me dood. Ik had met de jonge vrouw te doen. Misschien laten ze nu in Indië de Duitsers vrij, zodat ook hier de Nederlanders weer in vrijheid worden gesteld.²⁰

2 augustus 1940

De laatste weken schijnt de zon weer. Dat maakt je een beetje opgeruimder, hoewel vanmiddag het afweergeschut de atmosfeer kort bedierf en vliegtuigen door de lucht vlogen, zodat het gierende motorlawaai je deed beven. Tot nu toe merk je van de *Blitzkrieg* tegen Engeland niet zoveel. De Duitse berichtgeving gaf toe dat de oorlog toch langer kan duren dan aanvankelijk gedacht. Volgens die berichtgeving wordt er in Engeland enorme schade aangericht en zijn veel schepen tot zinken gebracht, maar de vloot en de luchtmacht schijnen toch niet zo snel de beslis-

sende overwinning te kunnen behalen. Alles is zo stil, je hoort weinig. Slechts een paar keer in de week vinden er hier luchtaanvallen van de Engelsen plaats die slachtoffers onder de burgerbevolking maken. Vorige week in Amersfoort (vijf mensen uit één gezin), Groningen, Eindhoven en gisteren een passagiersschip dat van hier naar Zwolle onderweg was.

Mijn dienstmeisje, dat een week in Amersfoort was, vertelde dat ze de huizen heeft zien branden en dat de mensen in paniek raakten toen de bommen hun verwoestende werk deden. Ze is blij dat ze weer hier is, hoewel overal gevaar dreigt. Bijna niemand gaat dit jaar echt met vakantie, geen zin en thuis voel je je toch het beste.

Sonja is sinds gisteren bij haar vriendinnetje Elsje Euwe²¹ in Eemnes (bij Laren), ze mag er een week blijven. Ik ben zo blij voor haar, want het is een lief kind. Maar ze ziet vaak bleekjes, zodat de buitenlucht haar goed zal doen, en in Laren is ze gevrijwaard van bombardementen.

Inge heeft niets te doen. Ik had haar zo graag een beetje afleiding bezorgd. Nu ze vakantie heeft, is ze meegaander. Maar ze is eigenwijs en wil vaak niet zien dat je het goede met haar voorhebt. Vorige week was ze jarig (zeventien jaar). Ze kreeg aardig veel cadeaus. Haar vriendinnetje at met ons mee. Ik had lekkere dingen gemaakt; ze hielp me om twee taarten te bakken. Dat doet ze graag, ze heeft voor zulke dingen ook echt aanleg. Alleen zou ze zich als jong meisje wat netter kunnen kleden, meer op haar uiterlijk moeten letten, haar nagels verzorgen. Ik was als jong meisje anders, meer een dametje.

Hans studeert op het ogenblik vlijtig, over vier weken doet hij zijn kandidaats.

Af en toe moet ik schrijven. De druk van de ketel halen voor het 'schrijvende ik' in mij. Ik voel me dan vrijer, een druk valt van me af en ik ben weer rustiger.

8 augustus 1940

Het is stil in huis, sinds gisterochtend is ook Inge weg. Ze verveelde zich, haar vriendin ging de stad uit en omdat onze kinderen verwend zijn, kunnen ze zich niet verzoenen met deze uitzonderlijke tijd. Ze zoeken afleiding en denken dat ook deze oorlogszomer hun afleiding moet bezorgen.

Sonja mag een week langer (tot 15 augustus) bij mevrouw Euwe blijven. Ik bood mevrouw al een vergoeding aan. Omdat ze het geld niet wil aannemen, zal ik haar iets voor haar huis cadeau doen. Sonja is lief en bescheiden, de kinderen zijn dikke vriendinnen, ze mag blijven. In deze tijd, waarin de Joden als 'halve paria's' worden behandeld, doet zoiets je dubbel goed.

Ik heb aan Coens tante en oom in Hilversum geschreven of ze Inge tegen pensionkosten acht tot tien dagen willen hebben. Graag, schreef de tante terug, en nu is Inge ook weg. Ik ben er blij om, want de natuur daar is mooi en het is iets nieuws voor haar. Maar tot haar vertrek maakten we ruzie. Zij wilde zo weinig mogelijk meenemen. Regenjas, leren schoenen, niets daarvan, alles moest op de nonchalante wijze gaan. Van orde en netheid wil ze niets weten, vooral geen etiquette, alles het liefst zoals op kamp, zonder kousen enzovoort. Ik hoop wel dat ze zichzelf en mij niet blameert, maar bij vreemden is ze wel anders.

Hans studeert op het ogenblik van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, alleen om te eten komt hij naar beneden.

Coen houdt ervan af en toe uit te gaan, maar ik heb daar geen zin in. Ik lijd vaak aan zware hoofdpijnen en rugpijnen. Ik ben neerslachtig.

Deze week sprak ik een gelovige katholieke vrouw. Ze vertelde mij dat ze het liefst dood zou willen zijn, omdat dit leven een hel is. Zo spreekt een christen, iemand wier ras hoog staat aangeschreven, geen vervolgte. Toch is deze vrouw niet pessimistisch, alleen maar gevoelig. Iemand die het leed van de mensen met zich meedraagt en daaraan bijna te gronde gaat.

13 augustus 1940

Sinds donderdag, toen ik voor het laatst in het dagboek schreef, vinden boven Het Kanaal hevige luchtgevechten plaats. De Duitsers berichten dat ze zeer grote successen behalen en dat de Engelsen al niet meer zo krachtig reageren als eerst. Doordat we in isolement leven, hoor je alleen spreken over Duitse successen maar omdat Duitsland tot nog toe steeds wint, zal er wel veel waar van zijn. Vannacht vlogen weer Engelse vliegtuigen boven de stad. De aanvallen duurden drie uur. Mijn hart klopte in mijn keel. Van opstaan wilde Coen niet weten. Als het huis vandaag of morgen door een bom wordt getroffen, zijn we verloren. In de Kinkerbuurt vielen veel bommen en er brak brand uit. Omdat ik nooit veel vraag, weet ik niet wat er gebeurd is. Vanavond staat het immers in de krant. In- en inverdrietig is het allemaal en ik verlang zo naar vrede. Deze zenuwslopende tijd maakt de mensen kapot.

De kinderen komen overmorgen thuis. Ik ben blij, want in deze tijden ben je het liefst bij elkaar. Coen en ik waren zaterdag in de bioscoop. Ik weet niet hoe het komt dat het echte plezier ontbreekt. Mijn belangstelling is weg. Weinig boeken. Al sinds weken snuffel ik in oude boeken. Maar omdat de stijl en de strekking (inhoud) ervan zo verouderd zijn, geven ze je geen voldoening, schenken je geen plezier.

Het wordt al vroeg donker. Je moet de ramen enzovoort verduisteren, de tram rijdt maar tot tien uur. De theaters beginnen al om zeven uur en de naderende herfst vervult me met angst en vrees. Mensen die het thuis nooit konden uithouden, zijn nu veroordeeld tussen vier muren te blijven. In veel huwelijken zal dat tot huiselijke drama's leiden, want moderne huwelijken zoeken afleiding. Ons maakt het niets uit, wij zijn het liefst thuis. Maar omdat ik geen goede boeken heb, moet ik toch oppassen voor het spook van de verveling. Maar komt tijd, komt raad.

Mijn broer hoort weinig van zijn kinderen. De post uit Amerika wordt vast en zeker achtergehouden. Dat is voor ouders zeer moeilijk. Ik maak me zoveel zorgen om hen. Storingen uit Ame-

rika komen ook niet meer aan. Coen leende al geld en ik doe zoveel zonder dat iemand het weet. Ik plunder mezelf.

Er wordt gezegd dat ons deze winter hongersnood te wachten staat, maar ik geloof niet dat het zo erg wordt. Steeds zit ik te denken aan wat je nog zou kunnen inmaken en thuis inslaan, maar boter, vet – bijna alles is op de bon.

Als groente en vlees nu maar niet te duur en schaars worden, want in de winter heeft een mens meer nodig dan in de zomer. Over de zomer gesproken, het was bijna een week mooi, sinds vijf, zes dagen is het weer fris, de warmte is weg, 's avonds wordt het koel en je voelt de herfst naderen. Donker is het huis, donker zijn de straten, en donker is het in mijn hart door alle zorgen over wat ons te wachten staat.

Voor christenen maakt het weinig uit wat er gaat gebeuren. Zij blijven mensen van het Germaanse ras, maar wij worden beschouwd als vreemdelingen, melaatsen. Men declassert ons, neemt ons onze rechten af. Ik heb medelijden met mijn twee oudsten die zo trots en fier zijn. Zullen ze het aankunnen om derderangsmensen te worden? Sonja is nog te klein om aan te voelen wat dat betekent. Maar omdat zij innerlijk zo fijnbesnaard is, zal ze er later het meest onder lijden.

30 augustus 1940

Veertien dagen niet aan schrijven toegekomen. De kinderen zijn weer veilig thuis, hadden zich goed geamuseerd. Vooral Sonja had twee heerlijke weken. De school begint op 5 september, maar ze zeggen dat het maar voor halve dagen zal zijn. Het weer was en is heftig, vandaag schijnt de zon weer wat krachtiger. Dat maakt dat je je iets vrolijker voelt, want de donkere dagen maken je dubbel neerslachtig.

Al twee nachten lang vliegen er tegen elf uur Engelse vliegtuigen boven Amsterdam. Bijna tot 's ochtends vroeg klinken afwisselend afweergeschut en mitrailleurshots. Zo komt er niets van slapen. Overdag is het minder angstaanjagend, maar 's nachts veroorzaakt het nerveuze pijnen in de borst, kloppen-de polsen. Hoelang zal deze zenuwenoorlog nog duren? Vorige

week kwamen er twintig Nederlandse burgers om bij bombardementen, over materiële schade geen woord.

Het hele huis moet verduisterd zijn. We hebben al meer dan 10 gulden aan papier enzovoort uitgegeven en nog steeds is het niet in orde. Twee keer al kregen we een man van de Luchtbescherming aan de deur. Hans studeert tot één uur 's nachts. Er kierde maar een klein beetje licht, toch moest het worden verholpen.

Deze week was ik een keer om tien uur 's avonds op straat. Het leek wel middernacht, zo duister was het. Donker en schrik-aanjagend zullen de dagen en nachten in november en december zijn.

Dit is nu de moderne wereld met haar techniek; ze brengt de mensen de hel reeds op aarde. Zo stelde ik me vroeger Dantes hel voor. Een nacht vol afweergeschut en lichtkogels die als donder en bliksem de hemel in vuur en vlam zetten en onze harten vervullen met angst – het lijkt wel een bladzijde uit *De goddelijke komedie*. We worden hard gestraft voor onze zonden, zo denkt natuurlijk een gelovige. Die verheugt zich des te meer op het paradijs.

Om mijn gedachten overdag niet te veel vrije tijd te gunnen, brei ik op dit moment voor Sonja een winterrok. Dat vind ik leuk. Daarna zal ik voor mezelf een vest breien. Je moet iets te doen hebben, anders word je ziek. De zenuwen hebben te lijden. Een huisvrouw heeft het sowieso moeilijk. Het dagelijkse menu en de vraag hoe je met je geld uitkomt, kosten hoofdbrekens genoeg.

Omdat ik werkelijk heel vindingrijk bij het koken ben, kom ik nog steeds goed uit. Groente en fruit zijn volop verkrijgbaar. Het fruitjaar is buitengewoon goed. Nog nooit hebben we zoveel en zulke goedkope pruimen en peren gegeten. Ik weekte veel en maakte jam. We kregen een extra portie suiker van 10 pond, anders had ik dat niet gekund. Ik maakte vlees in, hopelijk blijft het goed. Nu is zeep ook op de bon. Dat is vervelend, want je krijgt maar weinig. 2 pond zeep in drie weken. Ik weet niet hoe ik de was moet doen, want ook voor de vaat heb je zeep nodig. Kaas en vlees zullen spoedig op de bon komen, en dan is bijna niets meer vrij verkrijgbaar.

Morgen viert de koningin haar verjaardag. Vlagvertoon of ander feestgedruis is ten strengste verboden. Ik heb zo te doen met de koningin, de prinses en haar gezin. Juliana in Canada, haar moeder en haar man in Engeland, wanneer zullen ze elkaar terugzien? De koningin alleen, een eenzame trieste figuur die haar land moest verlaten en die, net als een Jood een emigrant is, ont-heemd – met dit verschil dat zij gerespecteerd wordt, geld heeft en hoop koestert, terwijl wij Joden vogelvrij zijn.

Een Duitser kan alles met ons doen. Als hij ons haat, kan hij ons uitleveren. Hij heeft de wet aan zijn kant. Daarom ben ik ook zo bang voor de NSB. De macht van de partij groeit met de dag en als de oorlog voorbij is en Nederland zijn onafhankelijkheid terugkrijgt, zoals wordt aangenomen (een nieuwe nationale beweging heeft zich hier gevormd: de Nederlandsche Unie²²), dan krijgt de NSB het voor het zeggen. Zij kan met ons Joden doen wat ze wil. Arnold Meijer zegt dan wel dat hij ons niet veel wil aandoen, maar majoor Kruyt en Mussert denken daar misschien anders over.²³

2 september 1940

Vandaag snel een paar regels. Zaterdagavond tegen tien was de opwindendste nacht van de oorlog tot nu toe. Om tien uur al weerklonk het eerste afweergeschut en onmiddellijk daarop gingen de sirenes. Sinds 14 mei hadden we dat niet meer meegemaakt. De eerste minuten zaten we als verstart, want dat Engelse vliegtuigen Amsterdam wilden bombarderen, konden we niet geloven.

Maar de overburen riepen dat Engelse toestellen vuurwerk ter ere van de koningin afschoten en dat de sirenes afgingen omdat de mensen vanwege het afweergeschut in huis moesten blijven. Tot 's ochtends vijf uur sliepen we niet, gingen aangekleed naar bed, kwamen drie, vier keer naar beneden vanwege de sirenes die een vreselijk geloei lieten horen, dat je gelooft dat de hel is losgebarsten. Het leek of de wereld verging.

Sonja, die anders dapper is, huilde en was heel angstig. Inge ook. Alleen Hans en Coen hielden zich groot. Hans ging rustig slapen.

14 september 1940

Sinds een week zijn de nachten rustig, er klinkt geen afweergeschut en je voelt je beter omdat je kunt slapen. Maar in Londen vinden dagelijks bombardementen plaats, overdag, 's nachts en op zondag. De eerste dag waren er 400 doden en 1400 zwaargewonden, op de tweede dag evenveel. En nu zijn er zonder onderbreking dagelijks bombardementen, en Londen moet bijna verwoest zijn. Als je de berichten uit Duitsland moet geloven, heerst daar onbeschrijflijke paniek en is de ellende groot.

Hier in Nederland mogen de mensen in de kustplaatsen 's avonds de straat niet meer op. Veel Duitse Joden die daar wonen, moeten tijdelijk weg. Alles lijkt in nevelen gehuld. Zorg overvalt je, ons hart krimpt samen. Wie zal er winnen? Kan Engeland de luchtaanvallen uithouden? Is het volk taai genoeg?

20 september 1940

Hans heeft vandaag zijn kandidaatsexamen met succes afgelegd. Ik ben blij voor hem, voor ons, want twee maanden lang studeerde hij van vroeg tot laat. En voor ons is het goed, want elke vertraging kost geld en in deze tijd is elk ogenblik voor ons Joden kostbaar. Er mag geen tijd verloren gaan. Nog vier jaar (wie weet of het ooit zover komt) en dan is hij huisarts. Ik geloof dat hij er heel geschikt voor is; hij is verstandig, rustig en schijnt aanleg en liefde voor zijn vak te hebben.

Inge is nog steeds lastig. Ik denk dat ze zich niet lekker voelt. Haar manier van doen is onmogelijk en ze eet weinig. Deze week was ik met haar bij de huisarts; ik was ongerust omdat haar menstruatie de laatste tijd onregelmatig komt. Ik denk dat het ligt aan haar wisselvallige humeur. De dokter heeft haar onderzocht en gezond verklaard. Hopelijk verandert ze spoedig in haar voordeel.

12 oktober 1940

De laatste tijd kom ik weinig aan schrijven toe. Ik brei veel. De kinderen zijn door het onregelmatige onderwijs vaak thuis in mijn vrije uurtje. Dan blijft het schrijfuurtje ongebruikt. Jammer!